

הבכורה והבחירה

(בין רחל ללאה ובין יהודה ליוסף)

התורה ייחדה פרשיה כדי ללמדנו את האסור להדיח את הבכור מבכורתו (דברים כא, טו-יח). אין זה המקום היחיד שבו מלמדת אותנו התורה את החשיבות של העובדה שכל אדם יירש את הנחלה השייכת לו מהיוולדו ואת האיסור לשנותה. האיסור למכור את הארץ לצמיתות ולשנות את הנחלה תופש אף הוא מקום רב בתורה, כגון בפרשות בהר ומסעי ועוד, והאיסור להדיח את הבכור מבכורתו הוא חלק קטן מהציווי הגדול לשמור על הארץ בידי מי שנולד עבורה.

א. הבכורה בימי האבות

המקום שבו כן הודח הבכור מבכורתו, ובעקביות, הוא אצל האבות. מסתבר שהסיבה לכך היא שבכל הדורות קדושתו ומהותו של האדם נובעות מקשרו לאבותיו, שהם מהותו והוא המשכס, ואילו אצל האבות הגורם המרכזי לא היה המשכיות אלא בחירה. משבחר ה' את עמו ואת בעלי התפקידים שבו, כל מי שמוליד מוליד לעצמו המשך כדי שיוסיף וימלא את תפקידו אחריו, ולכן כל הנולד ממלא את התפקיד עבורו נולד ומקבל את הנחלה עבורה נולד ואסור לשנות זאת; אך אצל האבות עדין לא הושלמה הבחירה והיא התחדשה בכל דור, ותמיד הודח הבכור מבכורתו: הקב"ה ציווה את אברהם שיגרש את ישמעאל ורק יצחק יהיה זרעו; עשו מכר ליעקב את הבכורה והודה; יעקב רצה להמשיך את החלוקה גם הלאה, ולכן דאג לכך שיוסף יקבל שני חלקים בארץ. בכך הוא רצה לבכר את בן אשתו האהובה על פני 'בן השנואה' הבכור. יוסף לא זכה לגמרי בבכורה, אך היא נלקחה מראובן³ (ולפי דבה"א ה, א-ב יוסף זכה בה); יעקב, שראה ביוסף את בכורו, ביכר את בנו השני של יוסף על-פני בנו הבכור; הקב"ה, שבחר ביהודה להיות שבט המלוכה, דאג שהבן השני מהאשה השנייה של יהודה "יגנוב את הבכורה" עם לידתו מאחיו התאום, שעמד להיות בנה הבכור של תמר (בכור יהודה האמיתי היה רע בעיני ה', וה' המית אותו. לא בכדי מודגש באותו פסוק - בראשית לח, ז - "ער בכור יהודה"). שם נפסק העניין, כי תמה תקופת האבות (עובדה שספק אם יעקב ידע אותה). כל השבטים הפכו לעם, שבו כל פרט מקבל את היחס הראוי לו. נקודת המעבר בין התקופה שבה

1. וראה בענין זה במאמרי "המשפחתיות והשבטיות בישראל" אורות עציון כ"ח, שבו מוסבר כלל זה בפרוטרוט.
2. אפשר לפרש שגם שעיית ה' אל הבל ואל מנחתו היא חלק מהענין. בסופו של דבר בניו של שת, שהושת תחת הבל, נבחרו להמשיך את העולם, ולא בני קין, שהיה בכורו של אדם.
3. בחללו יצועי אביו; פעולה שכוונה כנראה לזכייה בבכורה או לפחות לבסס את מעמדה של לאה בבית.

יש בחירה לבין התקופה שבה אדם נוצר ונולד כחלק ממהותו היא לידתם של פרץ וזרח, שבה נעשתה הבחירה עם הלידה.

למעשה, התחרות שהיתה בביתו של יעקב היתה לא רק בין הבנים אלא בעיקר בין הנשים. יעקב אהב את רחל ורצה שהיא תבחר. ה' בחר בלאה הן לכהונה והן למלכות. לכן רחל מתה בדרך אפרתה, ואילו את לאה הביא ה' אל מערת המכפלה. הסימנים מראים שאכן לאה היתה ראויה ליעקב יותר מרחל, שקינאה באחותה, מכרה את יעקב בעד דודאים (מכירה שמקבילה למכירת הבכורה בעד נזיד עדישים) וגנבה את התרפים. לכן בחר ה' בלאה (יצחק אהב את עשו בגלל הצידי, יעקב אהב את רחל בגלל היופי, וה' יראה ללבב. יעקב אהב את רחל בגלל היותה יפת-תואר, ולא בכדי נסמכה פרשיית אשת יפת-תואר לפרשיית הבכור בן השנואה).

ב. ברכות יעקב

לפני שברך יעקב את בניו הוא קורא ליוסף ומברך אותו ואת בניו בברכה מיוחדת. מפרק זה נראה שהוא מבכר את יוסף ויוסף זוכה בבכורה. לפני שהוא מברך את כל בניו⁴ ומחלק להם איש איש את נחלתו ותפקידו הוא מברך את יוסף בברכה מיוחדת. מברכות יעקב אנו למדים את יחסו לבניו, הוא מחלק את הארץ⁵ ואת ההנהגה ונותן לכל בן את חלקו. יש ארבעה בנים שיעקב מציג אותם כלוחמים: יהודה האריה, דן הנחש, יוסף המצביא הקשֶׁת ובנימין הזאב. כלומר: ארבעת ראשי הדגלים לפי יעקב הם: יהודה, דן, יוסף ובנימין. יעקב דוחה את ראובן לגמרי, הוא אינו נותן לו אפילו ראשות דגל. ארבעת ראשי הדגלים של יעקב הם שני בניה של רחל, בכור שפחתה, ויהודה. יעקב לא יכול לתת את הדגל הרביעי לנפתלי, כי ברור שלא ראוי שיהא בן שפחה ראש לבן גבירה⁶. דן יכול להיות ראש דגל לנפתלי ואשר, לא לראובן. כן אנו רואים גם

4. ברכת יעקב לבניו אינה ברכה סתם. כמו שברכת יצחק ליעקב אינה ברכת הדיוט. כלומר: אין היא ברכה של אדם המברך מדעתו ומשלו, אלא נתינה לבניו את ברכת ה' שיש בידו, והורשתה. יש ברכות שאדם מברך מלבדו, והן הנקראות "ברכת הדיוט", כלומר: שאינן מה' (כמו "להביא מן ההדיוט"), וגם ברכות כאלה יש אצל אבותינו. אך עיקר הברכות הן החלוקה של הברכות שהן כבר רכוש המשפחה והורשתן. כשיצחק אומר ליעקב: "ויתן לך הא-להים מטל השמים ומשמני הארץ", הוא מוריש לו את הברכה שזכה בה מאת ה' "כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האלה". באמרו "אורריך ארור ומברכך ברוך", הוא מוריש לו את הברכה שירש מאביו ואביו קבלה מה', "ואברכה מברכך ומקללך אאור", וכן רבים על זה הדרך. גם יעקב מחלק כאן את ברכות ה' שבידו, ובכלל זה את הארץ.

5. סבי זצ"ל (פרופ' יהודה אליצור) אומר שכבר יעקב ובניו עשו ביניהם חלוקה של הארץ בדרך כלשהי. נראה שאפשר להביא לכך ראיה מהחלוקה בין היורדים למצרים בפרשת ויגש לבין המשפחות הנוחלות את הארץ בפרשת פינחס. הקבלה זאת אומרת דרשני: כי מדוע תוגדר משפחה דווקא על פי היורדים למצרים, ולמה מזכירה התורה בפרשת פינחס שער ואונן מתו בארץ כנען, הלא אין זה ממין העניין? יש לבאר שיעקב, בירידתו למצרים, הגדיר את משפחות הנוחלים על פי צאצאיו שחיו אז והיו אותו אז. מסבה זאת הוא יחד דווקא את בני יוסף שנולדו כבר באותה תקופה על פני אחיהם הצעירים יותר (מעבר לסיבה הפשוטה שהוא רצה לתת ליוסף נחלה של שניים). הזמן הקובע הוא זמן הירידה למצרים.

6. גם ללא נמוק זה, או בצירוף אליו, נראה שיעקב לא היה יכול להתעלם ממעמדו של יהודה, שכבר אז היה מבוסס כנראה, כפי שאנו רואים מהתנהגותו בסוף ספר בראשית. וראה לקמן הע' 15.

מברכתו, שאמנם הוא "כאחד שבטי ישראל", כפי שטורח יעקב להדגיש, שאף על פי שבן השפחה הוא - כאחד שבטי ישראל הוא (ולא ברור אם בכך הוא מלמד את בניו מוסר, שידעו שגם בני השפחות בניו הם, או שכוונתו בעקר לזן עצמו, שהוא עושה אותו ראש לכמה שבטים). אך בניגוד לאריה והזאב שהם חיות אצילות וגבורות, וליוסף שהוא אדם לוחם, זן הוא נחש. בני השפחות הם הדגל המאסף, שאינו לוחם כאריה וכזאב אלא כנחש (משה מחזיר לזן את מעמד האריה, אבל בבשן, בקצה הארץ. בפועל נתקיימו בו שתי הברכות:

כראש דגל קבל זן נחלה הגובלת בנחלת בנימין, נחלת השכינה, כיתר ראשי הדגלים הגובלים בנחלת השכינה. אך בנחלה זאת הוא כנחש. הוא ראש דגל השפחות. הוא קבל גם נחלת אריה, ליש, אבל בבשן. זן, בן השפחה, יכול להיות אריה רק בבשן. במרכז הארץ, על יד יהודה ואפרים, הוא נחש). מברכות משה קשה ללמוד למי הוא נותן את ההנהגה, אך נראה שהוא מבכר את לוי (ולא רק במקדש - קטורה באפך, אלא גם בקרב - מחץ מתנים קמיו). הוא סומך את לוי לבנימין, כלומר את עובדי השכינה לארץ השכינה, ובכך הוא יוצר את התלות בין האדם למקום כבסיס לחיי העם בארצו.

ג. בחירת הבן ובחירת הנחלה

עניין בחירת הבנים מראה שיש הקבלה מלאה בין האדם ובין נחלתו.⁷ לאדם ולנחלתו אופי אחד, ולכן הבחירה באדם כמוה כבחירה בנחלתו. עם ישראל הוא מערכת שיש בה שני מרכיבים: האדם והאדמה. לכל אדם נחלה, ובכלל זה יש מקום נבחר ושבט נבחר. יש בתורה שתי מצוות שאי-אפשר לקיימן בדרך הטבע ועל ידי הנהגה טבעית בלבד, והן מתקיימות רק כשה' מתגלה ובוחר את בחירתו. מצוות אלה הן בחירת המלך ("אשר יבחר ה' אֶל־היך בּוֹ") ובחירת מקום המקדש ("המקום אשר יבחר"). שתי בחירות אלה קשורות זו בזו, כפי שאנו מוצאים אצל דוד (עי' שמואל ב, ז; תהילים קלב, ועוד). אסף (תהילים עח) מקשר בין חורבן שילה ובנין ירושלים לבין העדפת יהודה על יוסף ואפרים. אך כבר הרבה לפני כן אנו מוצאים את הקשר

7. צוואתו של יעקב היתה בנויה על כמה עקרונות שרק חלק מהם הוסכמו על ידי ה'. בביתו של יעקב היו שתי נשים, ויעקב רצה לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור. יעקב ראה ברחל את האשה הנבחרת ובבניה את הבכור, המלך והכהן; אבל ה' בחר בלאה. אמנם אין מלכות ישראל בלי רחל ולא, לא ביהודה ולא בישראל, ואמנם ה' שכן בין כתפי בנימין; אבל המלוכה והכהונה ניתנו לבניה של לאה והבן הנבחר הוא יהודה (ה' בחר בלאה, נתן לבניה את התפקידים החשובים, בחר בירושלים, והביא את לאה למערת המכפלה). יעקב נגרש את ראובן מבכורתו וה' מסכים איתו, אך לא לגמרי. יעקב בחר את יוסף וקורא לו "נזיר אחיו" ונותן בידו את המלוכה, ואילו ה' בחר ביהודה. משה מדמה גם את יוסף לחיה לוחמת, הוא לא מקבל את בחירתו של יוסף (אמנם גם הוא משתמש בבטוי "לקדקד נזיר אחיו", אך נראה שעשה זאת רק כדי לדמות את ברכתו לברכת יעקב). יעקב דוחה את ראובן, שמעון ולוי, גם חלק זה בצוואה מתקבל רק בחלקו (לוי נדחה, אך קיבל דווקא נחלה חשובה. ה' הוא נחלתו. לא לכך התכוון יעקב, ונראה שה' לא קיבל את דעתו של יעקב על התנהגותו של לוי בשכם). הוא רומז לנחלתם של כמה שבטים שלא כולם קיבלו את הנחלה המרומזת. זבולון לא נחל לחוף ימים (לפחות על פי פשט ספר יהושע). מאידך, אשר קבל נחלה המגדלת איתי שמן טובים, ונראה שלכך היתה כוונת יעקב. יש עוד הרבה מקום להרחיב בענין זה אך לא כאן המקום.

8. ראה לעיל הע' 1.

9. עי' ירושלמי יומא ד, א: אלמלא שנתן הקב"ה חן כל מקום בעיני יושביו לא היתה א"י מתחלקת לעולם.

בין בחירת הבן לבחירת המקום. אנו מוצאים שנחלת בנימין היא נחלת השכינה (זבחים קיח, ב, ועי' גם ירושלמי מגילה א יב¹⁰), כי זה אופיו¹¹. יעקב שראה ביוסף את הבן הנבחר אמר על בית-אל שהוא בית א-להים. בית-אל היא המקום שבו אפשר לבנות את העזרה בחלקו של אפרים ואת המקדש בחלקו של בנימין. ה', שבחר ביהודה, בחר בירושלים שהיא המקום שבו אפשר לבנות את העזרה בחלקו של יהודה ואת המקדש בחלקו של בנימין. יעקב בחר בבית-אל עוד בטרם נולדו יהודה ויוסף; אך לארץ יש אופי של הבן האהוב, שנפש יעקב אוהבת¹². בהתאם לכך הוא נותן ליוסף את שכם, כדי שאפרים ינחל משכם עד בית-אל, בחלוקה בגורל הסכים ה' להנחלה זאת של יעקב, אך לא בחר בבית-אל ובאפרים אלא ביהודה ובירושלים.

ד. וימאס באהל יוסף

רק נחלה אחת של השכינה לא היתה בבנימין, שילה. למה השכינה בני ישראל את המשכן בלב נחלת אפרים¹³, וללא בחירה של ה'?

לבני אותו דור היתה סבה מוצדקת לחשוב שה' בחר באפרים, כדברי יעקב. שהרי ברור שלא במקרה שני

10. עיין היטב בשני המקורות כי הם עוסקים ממש בנקודה הנדונה כאן.
11. יש בתנ"ך כמה רמזים לכך שלבנימין נחלתו יש משמעות מיוחדת. פרשת הולדת בנימין, המביאה ל"יחיו בני יעקב שנים עשר" כלומר: השלמתו של עם ישראל. לפרשה יש מאפיין גיאוגרפי ברור שפותח בנסיעה מבית-אל ונגמר מהלאה למגדל עד. גם ברכתו של משה לבנימין, הסמוכה לברכתו ללוי, עוסקת בשכינת ה' על נחלתו. וכפי שמציינת הגמרא, הכניסה לארץ היתה אליה, ובה שכן המשכן והמקדש.
12. על דרך זה יש לומר שמשנבחרו הלויים והכהנים אין עבודה אלא בהם, ומשנבחר מקום המקדש נאסרו הבמות, שהרי יש מקום נבחר ולכן יש עבודה אחת מרוכזת ולא עבודה של כל משפחה ומשפחה. כבר משניתנה העדות וניתן ארון הברית נאסרו המצבות, שהרי העם כולו עובד סביב עדות אחת ואסור להקים מצבה אשר שנה ה', כדרך שאסורות הבמות, אלא שהבמות לא נאסרו עד שנבחר מקום בארץ המקודשת והושכנה בו העדות (בפשטות עולה מפרשת המשכן שעיקרו העדות. אמנם בבית שני הכריעה הסנהדרין שאפשר לבנות מקדש ללא עדות ואפשר להעמיד כהן גדול ללא אורים ותומים וללא שמן המשחה. ונראה שהכריעה כך משום שנוצר מצב שבו אין עדות ואף על פי כן הבמות אסורות, ומכאן שהשכינה שוכנת במקום גם ללא עדות. אך מכל מקום כך אין הבית שלם. מותר לעבוד בו כי אינו חוץ, אך אינו משכן השכינה המלא). כאשר יש בארץ ישראל מקום שבו עומד משכן ה' ובו העדות נאסרה עבודה בכל מקום אחר. אך כל עוד אין אלא משכן אין קדושת מקום אלא קדושת מחצות בלבד והבמות מותרות, או שאסורות מחמת הלאו האוסר במדבר שהוא לאו אחר. המצבות, לעומתן, נאסרו מרגע שנתנה העדות.
13. בני ישראל בזמן יהושע ידעו את מעלתה של נחלת בנימין. הם קבעו לעצמם נקודה מרכזית גם בנחלת בנימין: המצפה. המצפה היתה נקודת כינוס ידועה לישראל שאליה קוראים את העם. אך יותר היה ראוי שישכינו את המשכן בחלק בנימין. דווקא נקודת המפגש יותר ראויה לשבת הטוען למנהיגות. זאת אחת מהטעויות שעשו ישראל כשלא בנו הנהגה ראויה לארץ בימי יהושע. אנו מוצאים שכל זמן שלא היה מלך בישראל, בני ישראל לא הקימו בארץ מערכת שלטונית הראויה לארץ, ונשארו עם המערכת של המדבר, הכוללת שופטים ונביאים. לכן תפש השופט את תפקיד המנהיג. ההנהגה במדבר היתה מבוססת על משה ועל גילוי שכינה, ועל כך שכל העם נמצא במקום אחד. לכן לא היה צורך במלך, והמערכת הציבורית, הכוללת לויים ושופטים היתה מספיקה. בארץ צריך מערכת אחרת. עם זאת תיקנו בני ישראל שבועה שבשעת קריאה כולם חייבים לבוא למצפה, ומי שלא יבוא יומת. וכך אנו מוצאים עד ימי שמואל. נראה שבועה

המרגלים שלא חטאו היו המרגל של יהודה והמרגל של אפרים. ולכן סבר יהושע שאם ה' בחר בו, ולא בכלב, להכניס את ישראל לארץ, מסתבר שאפרים נבחר, כמו שציוה יעקב. כך נראה גם מכך שבסוף ספר בראשית נראה שיוסף הוא העיקרי ובו עוסקת התורה. ספר בראשית לא נגמר ב"וימת יהודה" אלא ב"וימת יוסף", ויוסף הוא הציור המרכזי של כל החלק האחרון של הספר. אמנם יש בספר בראשית פרק אחד שמתאר את תולדותיו של יהודה, אך הקורא בו לפני ימי דוד ודאי מקבל את הרושם שהכפ נטוה לכך שיוסף הוא הבן המרכזי. במדבר, אם כן, מאבק ההנהגה הוא בין נשיא הדגל המזרחי, נחשון בן עמינדב, נשיא יהודה, לבין נשיא הדגל המערבי, אלישמע בן עמיחוד, נשיא אפרים. עם קבלת התורה נראה היה שאלישמע ניצח, שהרי ה' בפרוש ציוה למנות את נכדו של אלישמע למנהיג העם¹⁴. אך התורה תלתה את בחירת המלך בבחירה עתידית, "אשר יבחר ה'" אחרי הביאה אל הארץ וירושתה. לימים נבחר זרעו של נחשון בן עמינדב להנהיג את העם. רק במהלך הדורות התברר שיהודה נבחר¹⁵.

נראה שבני אפרים המשיכו לראות את עצמם כמנהיגי העם גם אחרי יהושע, ומשום כך כעסו על גדעון ועל יפתח שנלחמו ללא רשותם. הם לא היו גיבורי רוח וכוח דיים כדי לצאת להגנת העם בשעת הצורך, אך כששבת אחר נצח במלחמה בהעדרם הם חשו פגיעה במעמדם. נראה שהרגשה זאת היתה טבועה בבני אפרים גם לאחר שקיבלו עליהם את דוד למלך, וזה נתן את האפשרות למרד של ירבעם. שני דורות אינם זמן מספיק כדי לשנות הרגשה כללית של ציבור שלם, כי גם אם קבלו עליהם את מלכות דוד, הוסיפו לזכור את הימים שחשבו את עצמם למנהיגי העם, והוסיפו להעריך את שבטם כעיקרי. בחירתו של ה' היתה ביהודה כמלך, ובירושלים כמקום השכינה.

זאת באה להחליף את יכולת הקריאה לעם על ידי החצוצרות. גם כאן כנראה היו הלוויים אחראים על הקריאה (נראה מכמה מקומות שבימי השופטים היטשטש בעיני העם ההבדל בין כוהנים ללוויים, והלוויים נתפשו בעיני העם ככוהנים), ולכן איש לוי יכול להזעיק את כל העם למצפה. בחירתה של המצפה, עיר בנחלת בנימין, לנקודת כינוס, מלמדת שהיתה לנחלת בנימין חשיבות בעיני העם.

14. וכן ציוה לבנות מזבח בהר עיבל, בחלק יוסף. אמנם הר עיבל אינו בחלק אפרים, אך מעמד הברכה והקללה ודאי היה גם בחלקו של אפרים. ובפשטות נראה שהר גריזים שייך לאפרים, אך לא כאן המקום לדון בנקודה זאת.
15. יהודה כבש את מעמדו עוד בימי העדרו של יוסף מהארץ. הוא הפך למנהיג הבית. כלומר: הוא הצליח בכך שמכר את יוסף, אך אחר כך לא רק יוסף היה עבד במצרים אלא כל ישראל. יהודה כביכול "הצליח" בכיבוש ההנהגה בכך שהשקיע את יוסף במצרים וסילק אותו מהזירה לעשרים ושתיים שנה. באותן שנים יהודה כבש את מעמדו, אך נפש יעקב היתה עדין קשורה בנפש יוסף, שנפשו נקשרה במצרים. שקיעתו של יוסף במצרים גרמה לו לכך שהוא כבר אינו יכול לעזוב את מעמדו שם ושיבתו אל אביו היא ירידת כל ישראל אליו למצרים. משראה יוסף שיהודה מוכן למכור את עצמו לעבד כדי להציל את בנה של רחל, אותו יהודה שמכר אותו לעבד כדי לזכות בבכורה לעצמו, אז לא התאפק והתוודע אל אחיו. המכירה לעבדות היא זאת שעל ידה נבחר יהודה.